

УДК 821.161.2-94 (075.8)

Л. М. ДЖИГУН

м. Хмельницький

МАСОВА ЛІТЕРАТУРА ЯК ЕСТЕТИЧНА ЦІННІСТЬ: ХУДОЖНІ КОНСТАНТИ ДІАСПОРНОЇ МЕМУАРНОЇ ПРОЗИ

У статті оприявлено аналіз масової літератури як естетичної цінності на прикладі діаспорної мемуаристики. Аксиологічні елементи прекрасного теоретично обґрунтовано на матеріалі спогадової літератури як «невигаданої» прози з вираженим суб'єктивним мотивом. Доведено, що естетичне зображення дійсності позначається майже у всіх мемуаристів на всіх елементах структури тексту, що зближує спогадову літературу з художнім началом.

Ключові слова: естетичні концепти, мемуари, рецепція, пам'ять, суб'єкт.

*Мандрувати приємно самій,
у чоботях, кожусі та хустці;
чужиною, полями, в зимі
йти лиш спогадам власним назустріч*
Галина Журба [5].

Актуальність дослідження полягає в тому, що сьогодні українська мемуаристика посідає важливе місце в національному культурно-гуманітарному та літературному просторі України; мемуарні твори успішно використовуються для реконструкції ментальності та різноманітних історичних досліджень; відтак, діяльність письменника-мемуариста зумовлюється подіями національної історії, суспільними чинниками епохи, в якій він творчо працює. Водночас зазначимо, що вивчення української мемуарної літератури є явищем спорадичним, а спогадові твори діаспорних письменників – і поготів. Тому актуальною залишається проблема наукового осмислення еволюції української еміграційної мемуаристики. Складність вивчення означеної проблеми залишається з причини неопублікованих мемуарно-автобіографічних текстів, деякі з них зберігаються в державних і приватних архівах, а ті спогадові твори, що вийшли за кордоном незначним накладом, досі є невідомими широкому загалові читачів. До робіт, присвячених проблемі вивчення української мемуаристики, слід віднести праці Т. Гажі [1], В. Родигіної [10], О. Галича [2], Н. Сопельник [11], Т. Черкашиної [16]. Дослідження М. Федунь регіонально марковане [14]. Тому українська діаспорна мемуаристика потребує системно-аналітичного розроблення, що уможливить відтворити більш повну картину роз-

витку української літератури ХХ століття. Ставимо перед собою мету – проаналізувати українську мемуарно-автобіографічну прозу ХХ століття з урахуванням її художньо-естетичних доміант, ознак, виявити в ній тексти, належні до «високої» / «низької» літератури.

Насамперед зауважимо, що естетичні концепти не мають зовнішньо окреслених контурів, вони лише пронизують багатовекторну людську діяльність, свідомість, поведінку, ставлення особистості до світу. Тому естетичне іноді видається невловимим «метеликом», непоміченим, ілюзорним. Але ж носієм естетичного, передовсім, є конкретна особа, у нашому випадку – носій культури, мистецтва слова – письменник. Останній підключає до творчого процесу соціально-історичний досвід, власні психологічні переживання з приводу пережитого, побаченого і переповідає естетичне бачення, естетичні відносини в суспільстві, але звернені до сучасного буття. Отже, спогади є зверненням до сучасного читача й адресовані йому. Як автор виклав формозміст, якими засобами переповів пережиті роки, події, факти, залежить від багатьох факторів. За умови належного рівня таланту автора його текст належатиме до елітарного мистецтва. Але ж спогади може писати кожна людина. На нашу думку, аксіологічні чинники слід розглядати в аспекті рецептивної критики. Наприклад, якщо автор виявить буденний світогляд, якщо мова мемуариста збіднена, композиція твору «розхристана», а самі спогади містять обірваний чи різкий перехід до іншої теми, причому не суттєвої, а факти не мають

культурної чи історичної цінності, такий текст можна віднести до масової літератури.

На художній формі спогадів і застосування метафоризації в аспекті «високе / низьке мистецтво» зосереджує увагу й проф. В. Телія, яка резюмує: «Просторові координати осмислюються як високе чи низьке в людині, те, що попереду, усвідомлюється як майбутнє, а те, що залишилося позаду, – як минуле; прояви благородного начала позначаються за допомогою прикметника *високий* ... недобрі задуми позначаються як *низькі й ниці* ... орієнтація *праворуч* мислиться як «істинний» шлях – *праведний* чи *вірний*, як правда; *верх* сприймається як кульмінація певного (зазвичай приємного) стану ... а *низ* – як символічний простір «гріхопадіння» [12, 201]. Тут можна внести певне коригування, оскільки не всі спогади є «високими», переважна більшість належить до популярних. Очевидно, В. Телія мала на думці естетичний критерій, естетичний підхід до визначення дефініцій «верх» / «низ», тому тезу науковця слід розглядати саме під таким кутом зору, як особистісне, як індивідуальне резюме. До речі, про високе / низьке в літературі подібно розмірковували в добу соцреалізму. Цензура, «закриті» рецензії зчаста перекривали авторам шлях до публікацій навіть достойних творів. І коли автору з роками щастило донести твір до читача, то до імені письменника «доточували» не зовсім етичні епітети – «загублене», «втрачене» покоління.

Про принцип сприйняття художником слова прекрасного, його відображення в тексті В. Телія зазначає: «Цей принцип проявляється у створенні еталонів чи стереотипів, котрі служать своєрідними орієнтирами в якісному чи кількісному сприйнятті дійсності» [12, 181]. Під якісним сприйняттям слід розуміти майстерне володіння літературною мовою, тонке відчуття слова, світогляд письменника, його начитаність, уміння яскраво подати факти, описати минуле тощо. Щодо кількісного сприйняття дійсності, то тут чітких меж немає, мабуть, такий критерій слід розглядати позатекстово. Якість / кількість сприйняття докільля потребує окремого філософського й літературознавчого тлумачення.

Прикладом високого мистецтва можна назвати наративні моделі оприявлені у спогадах Г. Костюка «Зустрічі і прощання»,

Д. Гуменної «Дар Евдотеї». А у спогадах Катерини Лазор (Кандиби) «Думками вслід за Ольжичем» вловлюються бінарні компоненти тексту високого і низького. Авторка переповідає слова матері і батька, Олександра Олеся про дитячі літа Олега Кандиби (Ольжича): «Пригадувала, ніби говорила сама з собою, як Олег за большевиків ходив до школи, як він пильно вчився, не дивлячись, що настали дуже тяжкі часи. ... Надійшов Олександр Іванович. Спочатку слухав потемки, а потім, засвітивши світло, сам почав розказувати про Олега. Він мусів поділитися із кимось, що Олег був винятково здібний від самого малку. Він так гарно рисував – знайомі не хотіли вірити, що це були малюнки, виконані дитиною! Яка «в нього була здібність до музики. Голосу не мав, але зате – слух! Завдяки досконалому слухові він робив великий поступ у грі на піаніні й на скрипці. ... Олесь аж світився цілий, коли говорив про свого сина. Не говорив, а співав!» [7, 98]. Коментуючи цитату, висловимо думку, що тут художне не має одиничного соціального «носія», а оприявлено через специфічну діяльність, яка має мету і причину. У словах оповідача (Олександра Олеся) ледь вловлюється «реалізаційний імпульс» як іманентне, обумовлене соціальною практикою, конкретними потребами Олега Ольжича. Означений «імпульс» співвідноситься з досконалим опануванням знань, володінням навичками «віртуоза». «Імпульс» ледь відчутний, адже відомо, що Ольжич не став музикантом, його захопили наука, політика, поезія. На жаль, про таке К. Білецька-Лазор не переповіла.

Торкаючись художньої практики Д. Гуменної, Н. Іщук-Пазуняк указує на унікальність творчої манери письменниці [6, 247]. Унікальність полягає в тому, що мемуарист майстерно володіє словом, у спогади «вмонтовує» виразливо-зображальні засоби, прислів'я і приказки, а оже, текст сприймається легко. Такі мемуари для реципієнта – сама насолода, бо оригінальність літератора полягає у творчому підході до викладу не шаблонної, не трафаретної, а свіжої думки. Відтак, насолода від документально-художньої, спогадової літератури є насолодою від інтенції митця – продукту його мислення.

Про перші кроки в літературі письменниці згадує: «Я ж дуже боялася людей і полож-

ливо розгублювалася від кожної неприхильної гримаси. Дійсно! Сергій Пилипенко – мій літературний батько, бо якби не його увага до невиразного переляканого дівчати, та ще й з тягарем брехні перед радянською владою, то я нічого ніколи не могла б із себе видобути» [4, 226]. Не проминула Д. Гуменна залишити в історії української літератури й образ єдиної жінки, яка була в літгрупі «Ланка» – Марс (майстерня революційного слова), своєї землячки – Марії Галич (1901–1974), про яку знала, що та студентка ІНО, навчається на старшому курсі і виступає разом із членами Марсу. Авторка спогадів водночас постає в ролі літературного критика: «Марія Галич читала свої імпресіоністичні коротесенькі новелетки на пів сторінки в душі стефаниківському. А вірніше, це були не новелі, а поезії в прозі, мініатюрки. Запам'яталась одна фраза: «І степ – сонце, і баба – сонце». ... Мені здавалося, що вона дуже несеться, а здавалося може тому, що вона була короткозора й голову тримала високо та дивилась у далечінь, а не перед себе. Опуклі сірі очі її були завжди замріяні, наче бачать якусь недосяжну тобі візію» [4, 238–239]. При розмові з Д. Гуменною М. Галич завжди поправляла «нахарапутну» (Д. Гуменна) мову, «наче її поставлено на сторожі чистоти й джерельності нашої мови, і вона не проминає найменшої нагоди її очистити» [4, 239].

З наведеного уривку впадає в око колоритна мова автора. Образно кажучи, думки письменниці, наче прожектор, кидають світло в ретроспекцію, на минулі дні, що залишилися у кутиках пам'яті суб'єкта, і лише суцільний твір відображає світогляд наратора, яким є сам автор. Зазначимо, що мемуарист може «прикрасити» спогади метафоричними вкрапленнями, внести свій колорит. За Л. Гінзбург, «свідчення мемуаристів розходяться, це не заважає нам вважати мемуари документальним родом літератури. Фактична точність не є обов'язковою ознакою документальних жанрів, як суцільний вимисел не є структурною ознакою роману» [3, 10–11].

Естетичне – це те, що несе насолоду душі, а сама насолода для читача сприймається крізь рецептивний процес, через сприйняття продукту, виготовленого «мистецьки», вишукано, філігранно. Але не кожен мемуарист здатний творити високу документально-художню літературу. До масової літератури слід віднести

спогади Є. Онацького «По похилій площі» [9]. Мемуарний текст подано у формі щоденника, в якому охоплено «куций» період суспільно-громадської діяльності із 1919 до червня 1920 р. Ідеться про перебування автора в Римі як члена місії уряду УНР і члена пресового бюро при цій місії. Спогади пересипані описом і дріб'язкових справ, але, очевидно, в біографії мемуариста вони були важливими.

Вагому роль відіграють спогади А. Ключко-Франко (1892–1988) про батька. Авторка вважала «обов'язком написати спомини про великого сина України, письменника, поета й ученого д-ра Івана Франка»: «До цього спонукує мене не тільки любов і пошана доньки до батька, але прямо почуваю обов'язок вияснити й представити факти так, як вони були... Євген Маланюк писав мені: «Ви мусите їх (спомини) написати, бо це Ваш обов'язок, і тільки Ви з цілої родини, по великій людині – можете це виконати»» [15, 6]. Цікаві свідчення авторка залишила про відносини М. Грушевського з І. Франком. Так, навівши приклад зі спогадів вченого про придбання 1901 р. під Львовом ділянки землі і відпуску її частини для І. Франка, щоб по сусідству зводити оселі, А. Ключко-Франко спростовує слова науковця: «...грунту під хату Грушевський татові не відступав, бо за цей ґрунт тато заплатив затягнутою гіпотекою на хату» [15, 53]. Авторка мемуарів дає негативну характеристику М. Грушевському, який «експлуатував» розумову працю І. Франка і наблизив його хворобу. Не дивно, що Анна Франко називає М. Грушевського людиною кар'єристичною, автократичною, цинічною, амбіційною, «пересічною», «зздрісною на татову славу і авторитет серед громадянства», яка «з тайного й пониженого суперника стає одвертим ворогом тата» [15, 60].

Дослідниця творчості дочки І. Франка Н. Тихолоз вважає, що «спогади Анни Франко-Ключко надзвичайно зворушливі, ліричні, інтимно-особисті, іноді болючі, тяжкі, навіть трагічні... виклад відзначається глибокою правдивістю, граничною відвертістю й щирістю. Тим паче, що авторка мемуарів мала можливість писати їх... без цензури» [13, 178]. Так, мемуари того чи іншого автора можуть мати суспільний резонанс, подібно до того, як за радянської доби мали розголос спогади Ю. Смолича «Розповіді про неспокій». Науков-

ці можуть розглядати спогади з точки зору етнологічного чи соціологічного підходів. Саме соціологічний підхід до масової літератури пропонував Ю. Лотман, який розглядав концепт такої літератури крізь призму певної вершинної культури [8, 211].

Свої спогади А. Франко-Ключко підсумовує етнологічною теорією осмислення відмінності культурного розвитку етносів, виявлення механізмів формування і розвитку етнічних особливостей, суспільного устрою: «Наш народ – так як жидівський – шукає втраченого раю по цілому світі, а рай тільки в Батьківщині. І втративши його, ми далі мандруємо й далі шукаємо. Жидівський народ щасливіший від нашого, бо він додержується законів, даних йому їхнім пророком Мойсеєм, а багато зпоміж нас нехтують заповітом свого Мойсея, творять собі нових богів, розмінюються на дрібниці, забувають про найголовніше – про святі скрижалі українського народу» [15, 56]. Дочка І. Франка працювала в Канаді медсестрою в «Східному загальному шпиталі» («East General Hospital») і «Новому шпиталі «Гора Синай»» («New Mount Sinai Hospital») [13, 177] – не була професійним літератором, але здійснювала пошук самоідентифікації. Такий процес складний, він оприявнює фази пізнання свого «Я» в емоційно-ціннісному ставленні до себе і до Іншого. Тому авторка через проекцію Іншого прагне перенести оціночну константу на власну матрицю світосприйняття відповідно до емоційно-ціннісного ставлення до себе. У цьому разі синкретизм матеріально-духовної, художньої діяльності людини атрибує «вплетення» естетичної свідомості в її ціннісне ставлення до світу.

У результаті дослідження масової літератури як естетичної цінності в контексті художньо-документальної діаспорної мемуаристики приходимо до таких висновків. Ідучи за концептуальним визначенням «естетична цінність твору», означену парадигму розглядаємо саме з позицій високої / масової культури. «Високу» (справжню) літературу радянські літературознавці сприймали, а «низьку», масову, – заперечували саме з погляду заниженої естетичної вартості. Однак заперечення в добу соцреалізму масової літератури пов'язуємо з ідеологічними чинниками: та література, що не відповідала ґатункам марксологічної пропаганди, вважалася «ворожою»,

тенденційною, спрощеною, а подеколи – й буржуазно-націоналістичною, а отже, отримувала низькі показники, йшла під ніж чи в кошик. Навіть правдиві спогади А. Ключко-Франко багато років лежали у спецсхроні. Щодо спрощеного підходу до естетичного нюансування показова доля Д. Гуменної, яка за репортажі «Стрілка коливається», повість «Кампанія» одержала ярлик «куркульська агентка» в літературі. Гуменну виключили з «Плугу» і не прийняли до новоствореної Спілки письменників України.

Масова мемуарна проза друкувалася в добу соцреалізму («Моя Минківка» В. Минка, «Розповіді про неспокій» Ю. Смолича й ін.), але спершу проходила комуністичну цензуру, «закриті» рецензії і лише після цього визнавалася ідеологічно, естетично та художньо витриманою, отримувала високі показники, допускалась до масового тиражування. Естетичними критеріями слугували класовий підхід, підмінені поняття: якщо у спогадах було розкрито суспільну роль комуністів у «побудові» світлого майбуття (пригадаймо гасло «Наша мета – комунізм»), якщо було затавровано буржуазію, дворян, панів, куркулів, націоналістів, «ворогів народу», то така література визначалася як «висока». Насправді це була масова духовна продукція-агітка. Саме з цієї причини радянські вчені-філологи масову літературу не виділяли в окремий різновид.

Сучасні підходи до вивчення масової літератури в Україні змінилися. Симбіоз, взаємопроникнення масової / елітарної літератури стають нормою, ознакою постмодернізму. У вітчизняній масовій літературі сучасні літературознавці (на відміну від критиків доби соцреалізму) виявляють позитивні властивості, подають інші оцінки, розкривають нові грані, підходи саме як до явища національної культури. Водночас означені критерії носять епізодичний характер, оскільки масову літературу здебільшого розглядають із соціально-психологічного погляду, а не з художньо-естетичного. Нині художня мемуаристика є складовою документальної літератури, першоджерелом для дослідників. У статті аналізуємо мемуари художні і нехудожні (письменницькі – Д. Гуменної, Є. Онацького й неписьменницькі – К. Лазор-Білецької, А. Ключко-Франко), однак між ними суттєвої різниці не відчувається. Наведені зразки свідчать, що спогадову літерату-

ру мають право писати всі. Чимало залежить від естетичних можливостей мемуариста; головне, щоб у спогадах був колоритний образ автора, яскраві елементи художності.

У статті годі розкрити різновекторні компоненти естетичного, що їх оприявлено в мемуарній діаспорній прозі, тому порушена нами проблема, сподіваємося, знайде продовження в наступних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика ХХ століття: підсумки становлення типів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Гажа Тетяна Павлівна ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2006. — 19 с.
2. Галич О. А. Мемуари: масова чи елітарна література / О. А. Галич // Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. — Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»», 2007. — С. 191—196.
3. Гинзбург Л. О літературном героє / Лидия Гинзбург. — Л. : Советский писатель, 1979. — 376 с.
4. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі ; Кн. 2. Жар і крига : [першотвір] / Докія Гуменна. — К. : Дніпро, 2004. — 520 с.
5. Журба Г. Мандрувати приємно самій : [вірш] / Галина Журба // Наше життя. — 1952. — Ч. 9. — С. 2.
6. Ішук-Пазуняк Н. Всесвіт вражень від постати, долі й творів Докії Гуменної / Наталя Ішук-Пазуняк // Вибрані студії з історії, лінгвістики, літературознавства і філософії. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2010. — С. 247—262.
7. Лазор К. Думками вслід за Ольжичем / Лазор Катерина // Український історик. — 1985. — № 1—4. — С. 91—108.
8. Лотман Ю. М. О содержании и структуре понятия «художественная литература» / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Избранные статьи. — Таллинн : Александра, 1992. — Т. 1. — С. 203—215.
9. Онацький Є. По похилій площі : записки журналіста і дипломата : в 2 ч. / Є. Онацький. — Мюнхен : Дніпрова Хвиля, 1964.
10. Родигіна В. Докія Гуменна: шукання себе у спогадах часів еміграції / В. Родигіна // Дивослово. — 2014. — № 4. — С. 45—51.
11. Сопельник Н. В. Публіцистика та мемуаристика Г. Костюка: ідейні орієнтири та проблеми поетики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Сопельник Наталія Володимирівна ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2008. — 20 с.
12. Теля В. Н. Метафоризація і її роль в створенні мовної картини світу / В. Н. Теля // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. — М. : Наука, 1988. — С. 173—203.
13. Тихолоз Н. У пошуках утраченого раю : (любов і туга Анни Франківни) / Наталя Тихолоз // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — Львів, 2011. — Вип. 55. — С. 169—194.
14. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ століття: жанрові особливості : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 / Федунь Марія Романівна ; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2001. — 228 арк.
15. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини / Анна Франко-Ключко. — Торонто : Ліга визволення України, 1956. — 134 с.
16. Черкашина Т. Ю. Українська мемуарно-автобіографічна проза ХХ ст.: жанрова структура та ідейно-художня еволюція : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.01 / Черкашина Тетяна Юріївна ; Київський університет імені Бориса Грінченка. — К., 2015. — 36 с.

L. DZHYHUN

Khmelnitskyi

MASS LITERATURE AS AESTHETIC VALUE: ARTISTIC CONSTANTS OF DIASPORA MEMOIRS PROSE

The author of the article attempts to analyze mass literature as the aesthetic value by the example of Diaspora memoirs. Axiological elements of beautiful are theoretically grounded on the basis of reminiscences literature as «nonfictional» prose with a strong subjective motive. In the memoirs writer refers to memory, creating retrospective picture of life. It is proved that the aesthetic representation of reality affects almost all memoirists on all elements of the structure of the text, which brings together reminiscences literature with artistic principle.

Key words: aesthetic concepts, memoirs, reception, memory, subject.

Л. Н. ДЖИГУН

г. Хмельницький

МАССОВАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ: ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ КОНСТАНТЫ ДИАСПОРНОЙ МЕМУАРНОЙ ПРОЗЫ

В статье представлен анализ массовой литературы как эстетической ценности на примере диаспорной мемуаристики. Аксиологические элементы прекрасного теоретически обоснованы на материале литературы воспоминаний как «невыдуманной» прозы с выраженным субъективным мотивом. Доказано, что эстетическое изображение действительности сказывается почти у всех мемуаристов на всех элементах структуры текста, сближает литературу воспоминаний с художественным началом.

Ключевые слова: эстетические концепты, мемуары, рецепция, память, субъект.

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2015